

STUDII ȘI CERCETĂRI: PSIHLOGIE

DEPĂȘIREA CONSERVATORISMULUI REPREZENTAȚIONAL FACTORUL *PRACTICI SOCIALE*

Mihai ȘLEAHTIȚCHI

Catedra Psihologie

The resistance that appears during the transformation of social representations can ultimately be broken. This becomes a reality every time certain social practices, which are widely spread, visible, active, profitable, recurrent, extremely frequent, and easily recognizable and in full conformity with the new imperatives of the time, appear. In such an important context, the change of representation becomes the consequence of a behavioral submission, it becomes the consequence of certain circumstances that make us find a way to establish a consistent universe, sometimes inaccessible as a result of a contradiction between fact and reason.

Procesul de transformare reprezentatională, așa cum am demonstrat anterior^{*}, decurge extrem de anevoios, caracterizându-se prin prezența unui număr impresionant de impedimente. Luând forme dintre cele mai diferite – de la *refuzul din ignoranță, refuzul din capriciu, refuzul condiționat de menținerea status-quo-ului dobândit, refuzul din conformism față de gruparea socială, refuzul din considerente interpersonale, refuzul prin substituție, refuzul din cauza lipsei de utilitate, refuzul motivat prin „experiența de viață”* până la *homeostazie, obișnuință, nesiguranță sau simțul competenței și al vanității* – aceste impedimente induc, în opinia lui A. Neculau, *o stare de tensiune psihologică la nivelul fiecărui membru al colectivității, un sentiment oarecum confuz, dublat de anxietate și o oarecare nostalgie după trecut*. Manifestând o profundă îngrijorare în legătură cu ceea ce li se întâmplă, indivizii, de cele mai multe ori, tind să nu admită „dizolvarea obișnuințelor domestice”, blocându-se în fața „noutăților amenințătoare”. Dând ripostă „atacurilor venite din afară”, toți arată că nu doresc în nici un caz să accepte formule interpretative mai puțin cunoscute, că nu sunt gata să renunțe la schemele cognitive existente și că nu pot să se lipsească de constelațiile atitudinale pentru care și-au declarat întreaga adeziune. Ceea ce primează acum este *dorința de coerență, claritate și stabilitate*. Voința de

---

* Vezi, spre exemplu, M. Șleahțiți. Despre resorturile rezistenței la transformarea reprezentatională // Psihologie. Pedagogie specială. Asistență socială: Revista Facultății de Psihologie și Psihopedagogie specială a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. – 2009. – Nr. 2 (15). – P.1-20; M. Șleahțiți. Bariere în calea transformării reprezentării sociale. Octonomul G. Eicholtz – E. Rogers // Revista de Științe Socioumane: Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”. – 2009. – Nr. 1 (11). – P. 74-82; M. Șleahțiți. Bariere în calea transformării reprezentării sociale. Cuadrinomul lui A. Guskin // Studia Universitas: Revista științifică a Universității de Stat din Moldova. – Seria Pedagogie, Psihologie, Didactica științei. – 2008. – Nr. 9 (19). – P. 160-167; M. Șleahțiți. Bariere în calea transformării reprezentării sociale. Octonomul lui G. Watson // Psihologie. Pedagogie specială. Asistență socială: Revista Facultății de Psihologie și Psihopedagogie specială a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. – 2008. – Nr. 3 (12). – P. 13-24 și M. Șleahțiți. Bariere în calea transformării reprezentării sociale. Cuadrinomul lui A. Neculau // Psihologie. Pedagogie specială. Asistență socială: Revista Facultății de Psihologie și Psihopedagogie specială a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. – 2008. – Nr. 1 (10). – P. 50-56.

** Pentru A. Maslow, „rezistența la campanii promoționale, publicitate, propagandă, părerea altora, păstrarea autonomiei, rezistența la sugestie, la imitație, la prestigiu sunt toate prezente la un nivel crescut la omul sănătos și la un nivel scăzut la omul obișnuit”. În principiu, este tentat să creadă autorul faimoasei Motivation and Personality, opunerea la schimbare exprimă starea de normalitate comportamentală. De unde concluzia și, totodată, recomandarea: în evoluția sa, psihologia socială „(...) trebuie să se elibereze de către acea varietate a relativismului cultural care pune accentul prea mult pe pasivitate și lipsa de formă a personalității umane și prea puțin pe autonomie, tendința de creștere și maturizare a forțelor lăuntrice” [1].

permanență, tendința de conservare care asigură *identitatea și sensul* se dovedesc a fi, a câta oară, mult mai puternice decât spiritul de mobilitate. Aproape peste tot, la acest moment, se face simțită nevoia de *agenți normali* sau, în termenii mai potriviți ai lui A. Maslow, de *oameni sănătoși* capabili să se opună cu vehemență campaniilor promoționale, părerilor altora, publicității, propagandei, sugestiilor, prestigiului și imitației^{**}. Ideea potrivit căreia entropia, dezordinea și transformabilitatea servesc organizării și unității nu mai este luată în serios. Tot mai multe voci se pronunță în favoarea neacceptării ineditului, a oportunităților pe care le oferă viața, a prefacerilor care derivă din mersul nonșalant al istoriei. Cugetul dialectic, pentru a da curs unei expresii metaforizate de dată decentă, cade în derivă. Nu este încuviințată iubirea, nu este agreată bucuria și lumina existenței. Incredibil, dar începe să se facă abstracție de faptul că energia vieții „curge la fel ca un râu”, în propriu-i ritm, cu faze line, dar și cu vârtejuri amețitoare, de o manieră năvalnică, ofensivă, impetuoasă. Nimeni, practic, nu mai înclină să creadă că existența umană (luată atât la modul general, cât și la cel particular) trebuie să se bazeze pe principiul unității și luptei contrariilor, că o stare sau o calitate va fi constrânsă, cu timpul, de o realitate opusă, iar din această constrângere se va naște, de voie-de nevoie, o nouă realitate...

Să fie teama de transformare reprezentatională una insurmontabilă? Să constituie *refuzul din ignoranță, refuzul din capriciu, refuzul din conformism, refuzul prin substituție, refuzul motivat prin „experiența de viață”, homeostazia, obișnuința, nesiguranța sau/și simțul vanității* niște obstacole de netrecut? Să aibă dreptul la existență punctul de vedere potrivit căruia “ansamblurile cognitive alcătuite din teme, principii, norme, valori și credințe” reprezintă esențialmente compoziții imuabile?

Nu, bineînțeles. Reprezentările sociale, vom reaminti, au drept prioritate fundamentală faptul că sunt *istorice*: „ele decurg, pe de o parte, din istoria înțeleasă ca devenire a societăților și, pe de altă parte, ele însele au o istorie înțeleasă ca dezvoltare logico-temporală care articulează într-un mod tipic *geneza, transformarea și dispariția*” [2]. Deși se impun printr-o evidentă capacitate de integrare, reducând straniul la familiar și complexul la simplu, reprezentările în cauză trebuie totuși privite ca *entități mentale aflate în permanentă mișcare, ca straturi cognitive care nu au „limite” sau „frontiere” bine definite, ca sisteme deschise cu o configurație absorbantă capabile de a integra informații noi, și, de asemenea, de a deriva puncte de vedere particulare din atitudini deja existente* (M.-L. Rouquette). De rând cu opiniile, convingerile, atitudinile ori credințele, lor le revine o *structură internă care nu este elaborată definitiv* (A. Neculau, M. Curelaru), un *ritm existențial axat pe tot felul de combinații, deplasări și sucombări* (W. Doise, A. Palmonari), un *temperament comportamental raliat în deplinătate principiului de comunicare, opunere și reformare* (S. Moscovici).

Privite în ansamblu, „grilele de lectură a realității” sau, în alți termeni, „rețelele de idei, metafore și imagini” duc o viață neliniștită (cu acalmie, molcomire, dar și cu învolburare, sfâșieturi sau chiar momente de paralizie), o viață în care „totul este trecător” și în care, drept consecință, nici un reper rezistențial, fie că își are sursele în trăsăturile de personalitate ale indivizilor, fie că își trage originea din contextul psihosocial sau din arhitectura mediilor organizaționale, nu poate acționa la nesfârșit. Parafrazându-i, într-o măsură neînsemnată, pe S. Moscovici și G. Paicheler, am putea spune că (I) *nici o rezistență la transformarea reprezentatională nu poate fi totală sau de lungă durată și că (II) orice rezistență la transformarea reprezentatională este, până la urmă, înfrântă*.

Dacă orice rezistență la transformarea reprezentatională, nefiind totală sau de lungă durată, este, până la urmă, înfrântă, atunci cum anume are loc acest lucru sau, pentru a opera cu o altă înșiruire de cuvinte, cum arată factorii care pot declanșa năruirea „matricelor de percepții, aprecieri și acțiuni” deja infiltrate în mentalitatea colectivă?

În tentativa de a oferi un răspuns plauzibil la întrebarea formulată mai sus, specialiștii, de regulă, nu ratează ocazia de a se pronunța în legătură cu importanța *schimbării practicilor sociale existente* sau, mai exact, *cu necesitatea instituirii unor practici sociale care ar veni să dea un sens și o valoare elementelor nou-apărute în albia curentului evenimential existent*^{*}. Iată doar câteva pilde:

^{*} Operând cu noțiunea de practici sociale, toți acești specialiști țin să menționeze sau, cel puțin, lasă să se înțeleagă că în demersurile lor accentul cade pe un anume tip de conduite umane - cele care sunt de răspândire mare (fiind asumate de un număr impunător de persoane), vizibile și recognoscibile social. În felul acesta, ei tind să nu admită riscul apariției confuziei dintre ceea ce au avut în vedere cu adevărat și ceea ce poate fi luat drept practici individuale (= conduite restrânse la activități individuale fără rezonanță socială, dar repetabile) sau comportamente umane izolate (= conduite incidentale, nerepetabile și nereprezentative din punct de vedere social).

- **M.-L. Rouquette:** *o schimbare de practică socială indusă de o evoluție tehnică sau de altă natură (economică, culturală, religioasă etc.) poate antrena o schimbare de reprezentare; modificările structurale ale sistemelor de concepții sunt întotdeauna impuse sau suscitade din exterior, în special prin intermediul schimbării practicilor; schimbarea practicilor populației și schimbarea reprezentărilor acesteia sunt corelative [3];*
- **J.-C. Abric:** *orice modificare a unei reprezentări sociale poate fi interpretată ca semn (sau efect) al unei modificări prealabile a practicilor; schimbarea practicilor este aceea care duce la o transformare a reprezentărilor, chiar dacă pot fi concepute mai multe scenarii diferențiate [4];*
- **C. Flament:** *practicile sociale sunt principala sursă, dacă nu chiar singura sursă de modificare a reprezentărilor sociale [5];*
- **C. Flament–M.-L. Rouquette:** *transformarea reprezentățională este posibilă doar atunci când există un interes în modificarea practicilor sociale curente; cu alte cuvinte, miza socială trebuie să fie considerabilă pentru ca inerția vechilor practici să fie învinsă [6];*
- **C. Guimelli:** *procesul de transformare reprezentățională poate avea loc numai pe fundalul apariției noilor practici sociale [7];*
- **M. Curelaru:** *practicile sunt cele care modelează reprezentările și ideologiile asumate de indivizi – ele sunt primele care apar în câmpul social și determină prin acumulare modificarea reprezentării sociale [8];*
- **A. Neculau–M. Curelaru:** *transformarea reprezentățională se produce în strânsă legătură cu apariția unor practici străine de viața grupului [9].*

Conceptul potrivit căruia *o schimbare de practică antrenează o schimbare de reprezentare* trebuia, odată și odată, să răzbată la suprafață, el exprimând în principiu chintesența legăturii care există între acțiunile și cognițiile noastre. Or, precum am semnalat deja, bazându-ne pe rezultatele cercetărilor întreprinse de către W. Doise, A.E. Echabe, J.L.G. Castro, R. Kaes și C.P. Sá [10, 11, 12], reprezentările sociale înfățișează produsul *aderenței la un grup ai cărui membri au practici comune, larg împărtășite*. Există o strânsă legătură între identitatea socială, practici și cunoașterea socială. *Stricto sensu*, reprezentările sociale se nasc în cadrul raporturilor simbolice dintre indivizi și se dezvoltă prin intermediul schemelor de conduită/scenariilor acționale instituite de aceștia pe varii paliere ale vieții cotidiene.

Ce observă, bunăoară., D. Jodelet atunci când finisează, la 1986, vestita sa cercetare cu referire la reprezentarea socială a nebunului și a nebuniei? Ea observă că acest gen de reprezentare este condiționat de practicile ce caracterizau la acel moment așa-numita „*colonie familială*” (= un ansamblu de comune din mediul rural în care bolnavii mintal au fost încredințați spre îngrijire unor persoane, printr-un sistem de plasament familial). Practicile vizate derivau din raporturile existente între pacienți și îngrijitori și erau reglate prin două modalități de bază: (I) setul de așteptări ale pacienților (definite de către experimentator prin sintagma „*constrângeri printr-un raport social*”) și (II) integrarea bolnavului în viața familială (care integrare, ulterior, a dat naștere unor strânse relații la nivel interpersonal). Felul în care îngrijitorii și pacienții interacționau unii cu alții a creat, în cele din urmă, un teren favorabil producerii „*reprezentărilor bolii și bolnavului, ca și fricii, mai mult sau mai puțin oculte*” [13].

La o concluzie similară, pentru a mai oferi un exemplu, ajunge și M. Morin care analizează, într-un studiu apărut la finele lui 1994, reprezentarea socială a SIDA și a practicilor tinerilor orientate spre evitarea contactului cu terifică boală. Recurgând la un program investigațional plurivalent, cu trei categorii de subiecți supuși interviului (elevi infirmiere & asistente sociale & elevi cu BTS) și cu trei tehnici de culegere a datelor (o probă de asociere liberă & o sarcină de clasare și grupare a termenilor desprinși din interviuri & o sarcină de comparare între SIDA, cancer și toxicomanie), autorul invocă să constate că, în pofida variației ce ține de specificitatea fiecărei categorii de subiecți, există o evidentă omogenitate vizând listele de asociații prin care se caracterizează SIDA. De unde acest fenomen de uniformizare? Răspunsul ce poate fi desprins din datele cercetării este cât se poate de clar: fenomenul în cauză se produce, deoarece toate categoriile de subiecți recur, în fond, la aceleași conduite de prevenție anti-SIDA [14].

În opinia lui M.-L. Rouquette [15], ceea ce fac oamenii sfârșește prin a determina ceea ce ei cred despre ceea ce fac; apoi, însă numai apoi, ceea ce cred determină provizoriu ceea ce fac, până la apariția unei noi experiențe care constrânge practicile vechi. Orice experiență (și, în mod firesc, orice practică legată de ea) este *motorul funcționării reprezentării, însăși justificarea exercitării și rațiunea schimbării sale*. Indiferent de modul în care își duc existența, reprezentările sociale au fost și vor fi mereu dependente de "sistemele de acțiuni re-petabile, socialmente structurate și instituite în raport cu rolurile de moment". Sistemele în cauză, fără îndoială, dețin un rol de primă importanță în asigurarea comunicării între membrii comunității, în elaborarea modelelor de orientare ambientală și în propunerea principiilor de "clasificare univocă a istoriilor individuale sau colective". În lipsa lor, ar fi fost imposibilă nu numai construcția identității grupurilor, dar și definirea raporturilor simbolice dintre actorii scenei sociale, identificarea ecuațiilor prin care aceștia, expresia lui A. Neculau, însuflețesc "realitatea obiectivă" și-o apropie, o reconstituie, o integrează organizării lor cognitive, sistemului său de valori.

Cum se face că o schimbare de practici este în stare să antreneze o schimbare de reprezentare? Explicația, credem, ține în mod direct de trei teorii psihosociologice - *teoria angajamentului*, *teoria disonanței cognitive* și, respectiv, *teoria autopercepției*. Astfel, în strictă conformitate cu ideile emise de către adepții primei teorii (C.A. Kiesler, J.W. Thibaut, H.H. Kelley ș.a.), avem tot temeiul să spunem că acțiunile suscitade de circumstanțe se caracterizează prin aceea că (a) nu corespund viziunilor, atitudinilor sau/și motivațiilor prealabile și că (b) sunt în stare să consolideze acele viziuni, atitudini sau/și motivații care sunt pe potriva suscitării produse. Pe de altă parte, conducându-ne de luările de atitudine ale susținătorilor celei de-a doua teorii (L. Festinger, M.J. Carlsmith, J. Converse, J. Cooper, P.D. Sweeney, L.L. Gruber ș.a.), vom lua aminte că indivizii, atunci când sunt determinați să efectueze o activitate mai puțin obișnuită și, deci, mai puțin plăcută/atractivă, simt disconfortul unei tensiuni intrinseci, a unei tensiuni pe care, ulterior, tind să o reducă prin adoptarea modului său de a gândi și simți la ceea ce sunt nevoiți să facă. În același timp, ținând cont de părerea celor care promovează a treia teorie (D.J. Bem, W. De Jong ș.a.), vom oferi credit și punctului de vedere conform căruia indivizii ajung să se definească pe ei înșiși prin observarea propriului comportament și a circumstanțelor în care se văd nevoiți să acționeze (cu cât semnalele din interior sunt mai slabe, cu atât cei care se autoobservează sunt într-o situație mai apropiată de cea a unui observator extern, adică se sprijină mai mult pe parametrii de origine comportamentală, deducându-și sentimentele, opiniile, convingerile sau dorințele din acțiunile întreprinse). În definitiv, cu luarea în considerare a perspectivelor conținute în cele trei sisteme de cunoaștere noțională, devine lesne de realizat de ce o schimbare de practică nu are decât să antreneze o schimbare de reprezentare. Acest lucru devine posibil, fiindcă inducerea unor practici sociale noi îi face pe indivizi, în marea majoritate a cazurilor, să recurgă la următoarele:

- (I) să mențină o continuitate (coerență & consistență) între ceea ce fac și ceea ce gândesc;
- (II) să reducă tensiunile provocate de instituirea necunoscutului prin racordarea modului în care percep lumea la modul în care contactează/intră în relație cu ea;
- (III) să recurgă la o altă variantă a *stimei de sine*, la o variantă care, pe de o parte, ar lua în calcul *imaginea unei persoane receptive/responsabile* și care, pe de altă parte, ar fi în stare să genereze *unghiuri de vedere peotriva evenimentelor de ultimă oră*.

Așa cum sistemele sociocognitive ale indivizilor sunt, după M.-L. Rouquette, „întrucâtva conservate cel puțin provizoriu, prin acțiunea unor mecanisme specifice, care uneori le deconectează de la realitate, iar altele le permit să o absoarbă”, este de la sine înțeles că „o schimbare de practică” nu întotdeauna și nu în mod automat asigură „o schimbare de reprezentare” (deloc întâmplător, în majoritatea studiilor dedicate transformabilității câmpurilor reprezentationale, autorii preferă să pună preț pe afirmațiile de genul „o schimbare de practică poate antrena o schimbare de reprezentare”, și nu pe afirmațiile de genul „o schimbare de practică antrenează la sigur o schimbare de reprezentare”). Ținând cont de acest raționament, suntem în drept să insistăm asupra punctului de vedere potrivit căruia doar în anumite circumstanțe „o schimbare de practică” vine să genereze „o schimbare de reprezentare”. Suntem în drept să recurgem la un asemenea gest cu atât mai mult cu cât numeroși cercetători axați pe problematica fenomenului reprezentational, cum ar fi, bunăoară, J.-C. Abric [16], C. Flament [17], M.-L. Rouquette [18], C. Guimelli [19] sau/și I. Katerelos [20], au reușit deja să ajungă la câteva constatări extrem de importante. Adunate laolaltă, în varianta unei formule interpretative complexe, constatările vizate denotă faptul că dezmințirea reprezentării prin practici devine posibilă doar atunci când ultimele întrunesc următoarele caracteristici:

- a) *consună în deplinătate cu principiul condiționalității* (dacă circumstanțele ne-o impun, putem acționa altfel decât ar trebui, fără a simți că este vorba despre o contradicție și fără a pune sub semnul întrebării felul nostru de a privi lucrurile);
- b) *sunt active* (atunci când are loc un angajament comportamental activ, imaginea de sine, după cum s-a demonstrat nu o singură dată, este supusă la presiuni pentru coerență care vin atât din interior, cât și din exterior: în interior există o presiune care o face să fie în acord cu actul comportamental, în exterior – o presiune care o pune în acord cu părerea celorlalți despre ceea ce se întâmplă);
- c) *se produc în public, în văzul tuturor* (orice acțiune care se produce de o manieră transparentă contribuie, precum se știe, la ridicarea gradului de angajare: când ocupăm o poziție vizibilă pentru toți, apare, *volens-nolens*, imboldul/dorința de a o menține pentru a părea o persoană serioasă, responsabilă, coerentă);
- d) *presupun depunere de efort* (caracterul costisitor al acțiunilor pe care le întreprindem – timp, bani, asumare de risc etc., corelează direct proporțional cu gradul de agreare a acestora: persoanele care întâmpină greutate în realizarea unui anumit program tind, de regulă, să-l prețuiască cu mult mai mult decât persoanele care realizează același program cu o efortare minimă);
- e) *aduc un evident avantaj* (este bine știut, încă de pe timpurile când apăreau primele studii consacrate analizei *costuri-beneficii*, că suntem tentați să acordăm importanță unei anumite acțiuni doar dacă estimăm că ea ne oferă câștiguri (recompense morale interne & varii recompense externe) și doar dacă aceste câștiguri dovedesc o superioritate netă față de cheltuielile care au fost suportate pe parcurs (efortul fizic și psihic, timp, surse financiare, riscul pierderii imaginii etc.));
- f) *poartă un caracter recurent* (fiind angajați periodic în aceeași acțiune, indivizii, de obicei, tind să o valorizeze la o cotă mai înaltă, atribuindu-i însemnele unei linii comportamentale cu o puternică încărcătură emotiv-atitudinală, a unui factor care le poate oferi viziuni ordonate/coerente asupra lor înșiși și asupra mediului în care își duc existența);
- g) *se desfășoară cu o frecvență crescândă* (cu cât noile “linii de conduită” se vor impune mai des, cu atât mai evidentă va fi și probabilitatea profilării lor în “schemele cognitive” ale indivizilor; or, după cum s-a observat cu variate ocazii, la frecvențe joase apare, de cele mai multe ori, senzația de sporadicitate, iar împreună cu ea și impresia că tot ce se întreprinde ține de zona nesemnificativului);
- h) *influențează neînsemnat asupra ansamblului universului comunitar* (o redimensionare cardinală a modului în care s-au deprins să-și construiască relațiile cu ceilalți, ar putea, evident, să-i sperie pe indivizi, să le inducă o stare de slăbiciune, să-i frustreze, să-i facă să fie indeciși, dezorganizați, iresponsabili și crispați).

Așadar, rezistențele care se impun în cazul transformărilor de extracție reprezentatională pot fi, până la urmă, înfrânte. “Căderea zidurilor” devine o realitate ori de câte ori în scenă își fac apariția niște practici sociale care, fiind în plin acord cu noile imperative ale timpului, sunt de anvergură, incontestabile, presante și iterative. Într-un asemenea context, schimbarea de reprezentare devine consecința unei supuneri comportamentale, a unor circumstanțe care, conform terminologiei lui J.-M. Monteil, ne fac să găsim mijlocul de a stabili un univers consistent, oculat, mai mult sau mai puțin, de o contradicție între fapt și gândire.

Referințe:

1. Maslow A.H. Motivație și personalitate. - București: Editura Trei, 2007, p.346-347.
2. Rouquette M.-L. Sur la connaissance des masses. Essai de psychologie politique. - Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1994, p.156 (în var. română: Rouquette M.-L. Despre cunoașterea maselor. Eșeu de psihologie politică / trad. de R. Popescu, R. Gărmacea; pref. de S. Moscovici. - Iași: Editura Polirom, 2002, p.157-158).
3. Rouquette M.-L. Sur la connaissance des masses. Essai de psychologie politique. - Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1994, p.153; 165 (în var. română: Rouquette M.-L. Despre cunoașterea maselor. Eșeu de psihologie politică / trad. de R. Popescu, R. Gărmacea; pref. de S. Moscovici. - Iași: Editura Polirom, 2002, p.155; 167).
4. Abric J.-C. Pratiques sociales et représentations. - Paris: Presses Universitaires de France, 1993, p.37-38.
5. Flament C. Pratiques et représentations sociales // J.-L. Beauvois, R.V. Joule, J.- M. Monteil (ed.). Perspectives cognitives et conduites sociales. - Vol. I : Théories implicites et conflits cognitifs. - Del Val: Cousset, 1987, p.143-150.
6. Flament C., Rouquette M.-L. L'anatomie des idées ordinaires. Comment étudier les représentations sociales. - Paris: Armand Colin, 2003, p.59.
7. Guimelli C. La fonction d'infirmière. Pratiques et représentations sociales // J.-C. Abric (ed.). Pratiques sociales et représentations. - Paris: P.U.F., 1994, p.102-103.
8. Curelaru M. Reprezentări sociale. Ediția a 2-a, revăzută. - Iași: Polirom, 2006, p.182.

9. Neculau A., Curelaru M. Reprezentări sociale // A. Neculau (coord.). Manual de psihologie socială. - Iași: Polirom, 2003, p.300.
10. Șleahțișchi M. Modele și mecanisme de transformare a reprezentării sociale // Studia Universitatis: Revistă științifică a Universității de Stat din Moldova. Seria Pedagogie, Psihologie, Didactica științei. - 2007. - Nr. 9. - P.227-232.
11. Șleahțișchi M. Dinamica reprezentării sociale. Rolul practicilor cotidiene // Studia Universitatis: Revistă științifică a Universității de Stat din Moldova. Seria Pedagogie, Psihologie, Didactica științei. - 2007. - Nr. 5. - P.232-237.
12. Șleahțișchi M. Reprezentări sociale și practici cotidiene // Psihologie. Pedagogie socială. Asistență socială: Revista Facultății de Psihologie și Psihopedagogie specială a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. - 2006. - Nr. 4(5). - P.17-25.
13. Jodelet D. Fou et folie dans un milieu rural français. Une approche monographique // W. Doise, A. Palmonari (eds.). L'étude des représentations sociales. - Neuchâtel: Delachaux et Niestlé, 1986, p.171-192.
14. Morin M. Entre représentations et pratiques: le SIDA, la prévention et les jeunes // J.-C. Abric (ed.). Pratiques sociales et représentations. - Paris: P.U.F., 1994, p.109-144.
15. Rouquette M.-L. Sur la connaissance des masses. Essai de psychologie politique. - Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1994, p.164 (în var. română: Rouquette M.-L. Despre cunoașterea maselor. Eșeu de psihologie politică / trad. de R. Popescu, R. Gărmacea; pref. de S. Moscovici. - Iași: Polirom, 2002, p.165).
16. Abric J.-C. Pratiques sociales, représentations sociales // J.-C. Abric (ed.). Pratiques sociales et représentations. - Paris: P.U.F., 1994, p.217-238.
17. Flament C., Rouquette M.-L. L'anatomie des idées ordinaires. Comment étudier les représentations sociales. - Paris: Armand Colin, 2003, p.27-28.
18. Rouquette M.-L. Sur la connaissance des masses. Essai de psychologie politique. - Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1994, p 161-162 (în var. română: Rouquette M.-L. Despre cunoașterea maselor. Eșeu de psihologie politică / trad. de R. Popescu, R. Gărmacea; pref. de S. Moscovici. - Iași: Polirom, 2002. p.162-164.
19. Guimelli C. La fonction d'infirmière. Pratiques et représentations sociales // J.-C. Abric (ed.). Pratiques sociales et représentations. - Paris: P.U.F., 1994, p.103.
20. Katerelos I. Pratiques, conditionnalité et sous-structuration au sein des représentations sociales: teză de doctorat în psihologie. - Aix-en-Provence: Université de Provence, 1993, p.75-79.

Prezentat la 29.10.2009